

РЭЦЭНЗІІ

РУПЛІВА І ДБАЙНА

І.Я. Лепешаў. Чаму мы так гаворым: Даведнік. – Гродна: ГрДУ, 2003. – 155 с.

Не адзін дзесятак гадоў шчыруе на ніве беларускага мовазнаўства доктар філалагічных навук прафесар Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы Іван Якаўлевіч Лепешаў. На яго творчым рахунку манаграфічныя даследаванні, навучальныя дапаможнікі, слоўнікі, шматлікія артыкулы, змешчаныя ў аўтарытэтных навуковых і энцыклапедычных выданнях. Абсяг лінгвістычных інтэрэсаў гэтага таленавітага і надзвычай руплівага даследчыка шырокі: беларуская фразеалогія, мова беларускай мастацкай літаратуры, пытанні культуры мовы і інш. Аднак асаблівы ўклад І.Я. Лепешаў унёс у даследаванне фразеалогіі і парэміялогіі беларускай мовы. Яскравае сведчанне таму, напрыклад, манаграфія “Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы” (Мн.: Навука і тэхніка, 1984), дапаможнік “Фразеалогія сучаснай беларускай мовы” (Мн.: Выш. шк., 1998), “Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў” (Мн.: Нар. асветы. Ч. 1. 1981; Ч. 2. 1993), першы ў Беларусі двухтомны “Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” (Мн.: БелЭн, 1993), “Слоўнік беларускіх прыказак” (Мн.: Бел. навука, 2002; у суаўтарстве з М.А. Якалцэвіч).

Гэтыя і іншыя працы І.Я. Лепешава высока ацэнены спецыялістамі ў шматлікіх рэцэнзіях, у тым ліку і выдавецкіх. Бо ў гэтых працах многа цікавых, нярэдка свежых, а то і арыгінальных думак, якія датычаць, у прыватнасці, акрэслення аб’ёму фразеалогіі, этымалагізацыі шматлікіх фразеалагізмаў і ўдакладнення іх семантычнай класіфікацыі, неабходнасці выдзялення парэміяграфіі як асобнага раздзела мовазнаўства і інш.

Прыемнае ўражанне пакідае і новая кніга даследчыка – “Чаму мы так гаворым”. Яна фактычна з’яўляецца працягам названага вышэй “Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў” у дзвюх частках.

У новай кнізе ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве даецца этымалагізацыя больш за 400 фразеалагічных адзінак беларускай літаратурнай мовы, раскрываецца іх гісторыя і паходжанне, паказваецца іх жыццё ў часе і прасторы. Дарэчы, мы падлічылі, што аўтар не менш чым у 10 выпадках самакрытычна ставіцца да некаторых сваіх ранейшых гістарычна-этымалагічных даведак, змешчаных у выданнях 1981 і 1993 гг., што яскрава сведчыць пра яго навуковую патрабавальнасць і прынцыповасць. Напрыклад, пра выраз *аршын з шапкай* гаворыцца: “У ЭСФ-93 (с. 22) пра гэты фразеалагізм сказана, што яго вобразнасць нерэальная, заснаваная на лігоце (знарочыстым прымяншэнні). Патрабуецца ўдакладненне: вобразнасць тут рэальная, а кампанент *аршын* (даўнейшая мера даўжыні, роўная 71, 12 см) выступае як сэнсаўтваральны. Іншыя кампаненты (з *шапкай*) этымалагічна маюць дачыненне не да *аршына*, а да нізкарослага чалавека, які разам са сваёй шапкай прыраўноўваецца да *аршына*” (с. 15).

Гэты даведнік, у якім прасочваецца гісторыя ўзнікнення шмат якіх фразеалагізмаў, дапаможа чытачу свядома і асэнсавана засвоіць іх, а значыць, і правільна ўжываць у мове. У вельмі многіх з іх, як пісаў Б.А. Ларын, “усе словы вядомыя, а сэнс цэлага застаецца няясным”. Для пацвярджэння гэтай думкі ў даведніку прыводзіцца частаўжывальны, асабліва ў апошнія дзесяцігоддзе, фразеалагізм *пя-*

тая калона 'варожая агентура ўнутры краіны', які з'яўляецца калькай з іспанскай мовы. Каб зразумець, пры чым тут калона і чаму *пятая*, трэба ведаць этымалогію гэтага выразу. Нярэдка сэнс фразеалагізма, напрыклад, *шуры-муры* ('любюўныя справы, прыгоды') прывычны, вядомы, а яго часткі (кампаненты) неўжывальныя па-за фразеалагізмам, незразумелыя. А між тым гэты выраз, як паказвае І.Я. Лепешаў, склаўся ў выніку некаторага скажэння французскага свабоднага словазлучэння *cher amour* (чытаецца як "шэр амур"), дзе *cher* – 'дарагі, мілы', а *amour* – 'любюў, каханне' і 'страсць, жарсць'.

Як відаць з прапанаваных аўтарам этымалогій, яны даволі аб'ектыўныя. Кожны выраз мае сваю гісторыю бытавання, адпаведныя паказчыкі ў слоўнікавых артыкулах, напрыклад: уласна беларускі, агульны для ўсходнеславянскіх, польскай і чэшскай моў, агульны для беларускай і ўкраінскай моў, запазычаны з польскай мовы, калька з нямецкай мовы, паўкалька з англійскай, калька з французскай, паўкалька з італьянскай і г. д. Як бачым, аўтар правяраў існаванне таго ці іншага выразу (у паслоўным ці скалькаваным выглядзе) па дзесятках слоўнікаў не толькі славянскіх, але і заходнееўрапейскіх моў. Па нашых падліках, 104 выразы з 408 пратэматызаваных – уласна беларускія. Вось некаторыя з іх: *адмыкаць адамкнёныя (адчыненыя) дзверы, мераць асьмінаі, абкласці чырвонымі сцяжкамі, адвеець зерне ад паловы, асёл мапяваны, закідваць (закінуць) наперад, і жук і жаба, і лейцы ў рукі, і ў коле і ў мяле, курту з гурту, ніжэй <за> калена, ружовы туман, серада з-пад пятніцы (відаць), у сабакі вачэй пазычыць, шаркі на баркі, як (што) босаму разуцца*.

У некаторых выпадках цяжка, а то і немагчыма вызначыць, якім дакладна трэба лічыць пэўны фразеалагізм паводле яго паходжання. У такім разе І.Я. Лепешаў выказвае пэўнае меркаванне, аргументуючы яго пераканаўчымі моўнымі і іншымі фактамі. Так, пра фразеалагізм *кум каралю <і свата міністру>* гаворыцца, што ён у беларускай літаратурнай мове мае тры значэнні (1. 'Свабодны, ні ад каго не залежны, у выгадным становішчы'; 2. 'Багаты, заможны, забяспечаны'; 3. 'Вельмі добра, цудоўна' – жыць, адчуваць сябе і пад.), зрэдку ён сустракаецца ў рускай і ўкраінскай мовах, але як адназначны. На думку даследчыка, першапачаткова гэты фразеалагізм меў двухкампанентную структуру (*кум каралю*). Што ж датычыць другой яго часткі, то яна факультатывная і не часта ўжывальная, нарошчана, змадэлявана на ўзор першай і звязана з ёю злучнікам *і*. Аднак сустракаюцца выпадкі далейшага, індывідуальна-аўтарскага, разгортвання вобразнай асновы фразеалагізма і яшчэ большага пашырэння кампанентнага складу: "О, ты цяпер кум каралю і сват міністру... лёгкай і харчовай прамысловасці" (П. Місько). У кнізе выказваецца меркаванне, што "ў аснове фразеалагізма, хутчэй за ўсё, – нерэальны, прыдуманы, іранічна-гіпербалізаваны вобраз. Магчыма, выраз напачатку ўжываўся як параўнальны зварот: "Я цяпер, брат, жыву, як кум каралю" (Р. Сабаленка); параўн. ва ўкраінскай мове: "Тепер, взимку, я розкошую, мов кум каралю" (М. Стэльмах). Выраз мог узнікнуць тады, калі Беларусь была ў складзе Рэчы Паспалітай, якой кіраваў кароль" (с. 53). Таму па месцы ўзнікнення гэты фразеалагізм, відаць, уласна беларускі, бо, як адзначаецца ў кнізе, ужыванне ў беларускай мове яго як трохзначнага можна было б пацвердзіць 22 прыкладамі з мастацкіх тэкстаў, у той час як ва ўкраінскай і рускай мовах ён адназначны і ілюструецца ў слоўніках 2-3 цытатамі.

Амаль кожны з пратэматызаваных выказаў мае цікавую і непаўторную гісторыю ўзнікнення. Напрыклад, агульны для беларускай і ўкраінскай моў фразеалагізм *вадзіць казу* этымалагічна звязаны са звычайем, які існаваў на Украіне і ў многіх раёнах Беларусі. Паводле сведчання фалькларыстаў і этнографу, звычай захоўваўся яшчэ і на пачатку ХХ ст. Вось як пра гэта вобразна, дакладна і

пераканаўча гаворыцца ў кнізе: “У святочныя дні, пераважна перад Новым годам, гурт хлопцаў хадзіў па хатах калядаваць. Адзін з хлопцаў быў адзеты пад казу – з драўлянай казінай галавой і саламяным хвостом. Хлопцы віншавалі гаспадароў, спявалі калядныя песні, “каза” танцавала пад музыку. Каляднікаў частавалі гарэлкай, давалі падарункі. Усё гэта называлася «вадзіць казу»” (с. 22). У сучаснай беларускай літаратурнай мове *вадзіць казу* ўжываецца з двума значэннямі: 1) хадзіць гуртам у стане ап’янення: [Грачоў гаворыць тром п’яным калгаснікам, якія ідуць абняўшыся:] *Што вы сабе думаеце, хлопцы! Пасяўная не за гарамі, а вы ў рабочы дзень казу водзіце па сяле* (А.Макаёнак. Каб людзі не журыліся); 2) п’янстваваць, напівацца: *“Вадзілі казу” беларускія творцы і да вайны, натхніцелямі былі такія “геніі”, як Алесь Кучар, і ён жа даносіў на п’яную “свабодалюбіваю” балбатню сваіх калегаў, і некаторыя з іх паплаціліся за гэты жыццямі ці доўгай катаргай* (І. Шамякін. Слаўся, Марыя!).

Не сумняваючыся ў аб’ектыўнасці этымалогіі фразеалагізмаў, разам з тым трэба адзначыць, што зрэдку пры вызначэнні паходжання асобных устойлівых выказаў назіраюцца недакладнасці. Напрыклад, фразеалагізм *бурывынаў асёл* (‘крайне нерашучы чалавек, які хістаецца, вагаецца ў выбары паміж двума раўнацэннымі рашэннямі ці раўназначнымі жаданнямі’) прызнаецца калькай французскага выразу *l’âne de Buridan*. Аднак, улічваючы, што ва ўстойлівых выказах уласныя імёны не перакладаюцца, як апелятывы, а транслітаруюцца або падаюцца ў запісе фанетычнай траскрыпцыяй, названы вышэй фразеалагізм правамерна лічыць не калькай, а паўкалькай з французскай мовы.

Можна зрабіць таксама заўвагу наконт фразеалагізма *жыў курылка*, запачытанага з рускай мовы (*жив курилка*). Хоць гэты ўстойлівы выраз і падаецца ў беларускамоўных крыніцах, у тым ліку ў “Руска-беларускім” і “Беларуска-рускім слоўніку”, усё ж лагічна было залежны кампанент ужываць у форме *жывы* або (яшчэ лепш) *жыве* (*курылка*). Тлумачыцца гэта тым, што кампанент *жыў* успрымаецца як дзеяслоў са значэннем прошлага часу, і таму гэтаму дзеяслову адпавядае ў рускай мове форма *жил*, а не *жив*, адпаведнікам якой у беларускай мове з’яўляецца прыметнік *жывы*. Аднак семантыка фразеалагізма (‘вокліч задавальнення, захаплення, здзіўлення і пад. пры ўпамінанні пра таго, хто, нягледзячы на што-н., існуе, жыве, дзейнічае’) вымагае ўжывання дзеяслоўнай формы цяперашняга часу *жыве*, якая з’яўляецца найбольш прыдатнай.

Апрача асноўнай часткі, у даведніку ёсць яшчэ і дадатак, матэрыялы якога маюць несумненную каштоўнасць. Гэта новыя словы апошніх гадоў, яшчэ не ўключаныя ў акадэмічныя даведнікі (тлумачальныя і перакладныя слоўнікі) беларускай літаратурнай мовы, а таксама прыказкі, якіх няма ў згаданым ўжо “Слоўніку беларускіх прыказак”.

Некаторыя з неалагізмаў, якія шырока ўжываюцца ў мастацкіх і перыядычных выданнях, маюць падставы, каб быць уключанымі ў лексікаграфічныя даведнікі, што паспрыяе іх актыўнаму ўвядзенню ў штодзённую маўленчую практыку. Гэта датычыць, напрыклад, лексем *прылюдна* (*прылюдны*), *прынародна* (*прынародны*), *адрозны*, *зацемка* ‘кароткае друкаванае паведамленне пра што-н.’ і ‘мініяцюрны літаратурны твор, у якім адлюстроўваецца ўнутраны свет чалавека’, *знакавы* ‘асабліва важны па значэнні’, *летнік* ‘летні аздараўленчы лагер для дзяцей’, *апантаны* ‘вельмі захоплены якой-н. справай, улюбёны ў гэтую справу’, *нататнік* ‘сшытак або запісная кніжка для нататак’, *пакрыёма* ‘употай’, *прыпавесць* ‘прытча’, граматычнай формы *атрымоўваць* і інш.

Даследчык спыняе ўвагу на ўжыванні досыць моднага апошнім часам слова *кштатту*. У кнізе адзначаецца, што “ў адных выпадках яго ўжываюць са значэннем прыназоўніка *накштатт...*”, у другіх яно “выкарыстоўваецца як назоўнік у

форме роднага склону са значэннем 'тыпу, узор', у трэціх – як назоўнік, але ўжо "ў сэнсе 'ўзроўню" (с. 117, 118). Аднак даволі часта "кантэкст не дазваляе вызначыць, які сэнс мае гэтае *кшталту*" (с. 118). Так, у сказе "Міжволі ловіш сябе на думцы, што перад табой выданне *кшталту* літаратурнай энцыклапедыі" слова *кшталту* можна замяніць, на думку даследчыка, і прыназоўнікам *накшталт*, і словамі *тыпу, узору; узроўню*. З неакрэсленым зместам ужываецца слова *кшталту* і ў наступных сказах: "Нешта ў жыцці змянілася, калі людзі майго *кшталту* пад пільным рэпрэсіўным наглядом"; "Ейны бацька – баярын, і не апошняга *кшталту* ў тваім войску"; "Літаратурная праўда гэтага [рэалістычнага] *кшталту* прыйдзе да пісьменнікаў і чытачоў пазней"; "Зараз у сейме пануюць прагматычныя палітыкі цэнтрысцкага *кшталту* ва ўзросце каля 40 гадоў". З незразумелым, няўлоўным зместам даволі часта ўжываецца і назоўнік *кшталт*, напрыклад: "Усё ж людзі падзяліліся на два *кшталты*: тыя, хто пасіўна чакае, калі настануць шчаслівыя часы, і тыя, хто актыўна паскарае гэты працэс"; "Ведама, апошнія зразумелі, што ў тым быў не дужа высокі *кшталт* іх судовае працы – пры высокім *кшталце* абвінавачаных пасля пакарання адно ўсміхаліся з удзячнасці"; "Пісарчук пратакаліраваў вулічнае пасяджэнне местачковага суда, які меў класава-шляхецкі *кшталт*, і зачытаў прысуд".

Апрача неалагізмаў, у дадатку падаецца падборка з 34 прыказак, якія не трапілі ў згаданы вышэй "Слоўнік беларускіх прыказак", а таксама змяшчаюцца варыянты прыказак, не адлюстраваныя ў ім, і дадатковыя прыклады-цытаты да некаторых прыказак, апісаных у гэтым слоўніку.

Даведнік І.Я. Лепешава "Чаму мы так гаворым" вызначаецца абгрунтаваным этымалагічным аналізам фразеалагізмаў і бездакорным лексікаграфічным апісаннем (семантычнай, граматычнай і стылістычнай кваліфікацыяй) неалагізмаў апошніх гадоў. Ён будзе карысны студэнтам-філолагам, журналістам, пісьменнікам – усім, хто не абьякавы да роднага слова, рупіцца пра ўзбагачэнне свайго лексічнага і фразеалагічнага запасу.